

FRA PAPIRUTGAVEN

Frihetens kår i Russland

Under glasnost og perestrojka opplevde sovjetiske dissidenter sine glansdager. Krise, maktkonsentrasjon og historieløshet bidro til å gjøre optimismen kortvarig.

Evgeniya Khoroltseva

KURSHOLDER/FORMIDLER, MENNESKERETTIGHETSAKADEMIET

PUBLISERT Fredag 18. oktober 2019 - 13:49 SIST OPPDATERT Fredag 18. oktober 2019 - 13:49

Jeg var ni år gammel da Mikhail Gorbatsjov erklærte perestrojka i 1985.

Og jeg husker godt hvordan han snakket om både perestrojka og glasnost på TV. I starten trodde jeg rett nok at perestrojka innebar ombygging – som er den ordrette oversettelsen – av boligene og husene vi bodde i. Men det tok ikke lang tid før jeg skjønnte at den egentlige meningen med perestrojka var å bygge om samfunnet vårt – ikke hus.

I 1991, lenge etter at ordene perestrojka og glasnost (som omtrent kan oversettes med «åpenhet») for lengst var blitt en del av dagligtalen, kollapset Sovjetunionen – som stat og som samfunn.

Stemningen var euforisk, og på TV kunne man etter hvert se politiske talkshow, slik som *Vzgljad* (en slags Dagsnytt 18), og etter hvert åpenbar politisk satire, slik som dukkeshowet *Kukly* («Dukker»). Muligheten til å si hva man mente og tilgang på informasjon var etterlengtet. Ytringer av ulik karakter ble vanlige, alt fra analyse av politisk styre til minoritetsrettigheter og diskusjoner om religiøs og kulturell identitet. Flere nye mediehus, som ikke var eid av staten, dukket opp og bidro til meningsutveksling.

”Å si sin mening var vanskelig og uvant. For på den tradisjonelle sovjetiske skolen ble vi opplært til å stå i rekke, marsjere, adlyde – ikke gjøre feil.

Som femtenåring i 1991 gikk jeg på lyceum, en ny type skole i Russland, der elever kunne fordype seg enten i naturfag, realfag eller humaniora. Her kunne vi kjenne glasnost på kroppen: I historietimen satt vi ved et rundt bord, så dagsnytt på TV og måtte dele våre meninger om det vi hørte og så. Det var da gjerne Gorbatsjov eller Jeltsin som talte på TV.

Å si sin mening var vanskelig og uvant. For på den tradisjonelle sovjetiske skolen ble vi opplært til å stå i rekke, marsjere, adlyde – ikke gjøre feil. Det var tre flotte år på lyceum, hvor historie- og samfunnsfaglæreren fikk oss til å debattere, å stå for vår

mening og ikke være redde for å stille spørsmål. Det sto i kontrast til en sovjetisk skole, hvor pugging, ikke drøfting av det man lærer, ble vektlagt. I litteraturtimene fikk vi vite om de forbudte bøker av sensurerte forfattere som Anna Akhmatova, Marina Tsvetajeva, Osip Mandelstam, Vladimir Nabokov, Andrej Platonov, Aleksander Solzjenitsyn, Varlam Sjalamov, Svetlana Aleksijevitsj og mange flere stod på pensum.

Lyceum var også stedet jeg fikk høre ordet *dissident* for første gang.

Hva er en dissident?

Tradisjonelt tenker man at dissidenter er politisk opposisjonelle.

Dissidentbevegelsen i Sovjetunionen blir oppfattet som bevegelsen som gjorde politisk motstand mot den eneherkende kommunistiske ideologien og det kommunistiske partiet. *Samizdat*-bøker – publikasjoner som ble skrevet i skjul og ofte senere smuglet ut av Sovjetunionen – som Mikhail Bulgakovs *Mesteren og Margarita* og Boris Pasternaks *Doktor Zjivago* bidro til denne forståelsen av dissidentens rolle.

Men dissidentenes historie i Russland er mye eldre enn det sovjetiske regimet. Flere forfattere og journalister som levde lenge før Sovjetunionen, stilte spørsmål ved samfunnsforholdene i Russland. Nikolaj Gogol spør i *Døde sjeler* (1842) om hvilken vei Russland er villig til å ta, gitt sitt enorme omfang og rådende kaos. Boken er ikke eksplisitt politisk, men gjennom sin absurde beskrivelse av den russiske landsbygda, fungerte den likevel som politisk kritikk i et samfunn som ikke tillot åpen debatt. Nikolaj Tsjernysjevskijs romanen *Tsjto delat'?* («Hva må gjøres?»), som ble skrevet fra en celle i Petropavlovsk-festningens fengsel i St. Petersburg i 1863, inspirerte flere unge mennesker til å tenke selvstendig og – etter hvert – å gjøre opprør.

Drar man til St. Petersburg i dag og besøker Petropavlovsk-festningen, kan man se portretter av unge mennesker som satt fengslet på slutten av 1800-tallet for sin politiske overbevisning eller virksomhet – om den så var anarkistisk,

sosialdemokratisk eller liberalistisk. Premisset for eksistensen av dissidenter er ganske enkelt: et autoritært regime, uten en offentlig debatt. I Russland hadde man altså allerede en lang tradisjon for dissident-tenking.

En dissident trengte imidlertid ikke å være ute på gatene og protestere. Mange sovjetiske borgere levde i internt eksil, hadde alternative meninger og kan dermed betegnes som dissidenter. Fysisk tilstede, men langt borte når det gjaldt åndelig liv. Litteratur og musikk var tradisjonelle kanaler for å flykte vekk fra den sovjetiske virkeligheten. Å lese mellom linjene var en nødvendig ferdighet og det var vanlig å utveksle opptak av Vladimir Vysotskijs og Aleksander Galichs viser. Visene var gjerne satiriske og med politisk undertekst. Man levde et dobbeltliv, skjulte sin egne tanker og var nødt til å tilpasse seg. Demokratisk sinnelag levde man ut hjemme, på kjøkkenet, der politiske og økonomiske spørsmål gjerne ble diskutert med de nærmeste, ikke i offentligheten.

”Man levde et dobbeltliv, skjulte sin egne tanker og var nødt til å tilpasse seg.

Glasnost og glansdagene

Dissidentbevegelsen som fenomen fikk likevel sin ikoniske form i de siste tiårene av sovjettiden. Det mest kjente eksemplet på dissidentarbeid forblir manuskriptet *Khronika tekusjtsjikh sobytij* – som kan oversettes omtrent til «Opptegnelser over tidens hendelser». Og det er nettopp en slik opptegnelse det er: Manuskriptet er en samling av faktiske hendelser og overgrep i Sovjetunionen, nedskrevet gjennom de 15 årene fra 1968 til 1983. Opptegnelsene er fortsatt gjenstand for analyse og forskning om man vil danne seg et helhetlig bilde av den sovjetiske virkeligheten.

Khronika viser at det ikke var nødvendig å drive eksplisitt og organisert politisk virksomhet for å oppleves som en fare for myndighetene: ethvert menneske som tenkte selvstendig, reflekterte over egen livssituasjon og kritikkverdige forhold i det

sovjetiske samfunn, og som ga uttrykk for sin mening, kunne bli forfulgt av myndighetene.

Selve dissidentbevegelsen ble imidlertid preget av en bestemt tilnærming, som Khronika illustrerer: Snarere enn for eksempel å agitere for et bestemt politisk syn, fokuserte man på saker der sovjetmyndighetene brøt rettigheter – først registrert i Verdenserklæringen om menneskerettighetene fra 1948, senere også i Helsingforserklæringen fra 1975. Takket være disse dokumentene ble fokuset gradvis rettet mot de politiske og sivile rettighetene, som tanke-, ytrings- og forsamlingsfrihet. Dette var viktig, siden disse rettighetene ikke var forenlige med kommunistisk ideologi – og dermed ble neglisjert. Det var lett for dissidentene å skape engasjement internasjonalt: De prøvde jo å holde Sovjetunionen ansvarlig for å etterleve de mellomstatlige avtalene landet selv hadde skrevet under på.

” Under glasnost og perestrojka opplevde dissidentene sine glansdager. Det var iblant drastiske metoder som ble tatt i bruk for å fremheve frihetens verdi.

Under glasnost og perestrojka opplevde dissidentene sine glansdager. Det var iblant drastiske metoder som ble tatt i bruk for å fremheve frihetens verdi. I 1986 sultestreiket dissidenten Anatolij Martsjenko i 117 dager – til sin død – med krav om løslatelse av alle sovjetiske samvittighetsfanger. Kort tid etter ringte Mikhail Gorbatsjov personlig til den aller mest kjente dissidenten, Andrej Sakharov, og informerte ham om at han kunne returnere fra sitt eksil i den lukkede byen Gorkij – det nåværende Nizjnij Novgorod. Året senere kom et større amnesti for politiske fanger. Sakharov selv ble valgt som deputat til Dumaen i 1989. Fremtiden tilhørte for en stakkert stund dissidentene, de intellektuelle og den åpne og kritiske samtalen.

Det turbulente 90-tallet

Man omfavnet friheten, som fulgte etter perestrojka og glasnost. I 1991, da Sovjetunionen kollapset og flere republikker erklærte sin uavhengighet, ble frihetens retorikken enda sterkere. Liberale økonomiske reformer kom snart på banen, og skulle sørge for overgangen fra kommunistisk planøkonomi til markedsøkonomi. Det private forretningsinitiativet hos den enkelte ble hyllet. Vi fikk nye politikere, med en hittil ukjent retorikk. Blant disse var Grigorij Javlinskij og partiet Jabloko («Eple»), som sto for sosialdemokratiske verdier og Vladimir Zjirinovskij, som kalte partiet sitt for Liberaldemokratisk, men som for det meste sto for nasjonalistiske og populistiske løsninger.

De økonomiske reformene tidlig på 90-tallet var smertefulle for mange. Samtidig ble ordet «demokrati» mer og mer brukt i offentligheten. Fra nå av skulle man bygge et demokratisk samfunn, hva nå det innebar.

I 1993 fikk Russland ny grunnlov, hvor både sivile-politiske og sosiale-økonomiske rettigheter og friheter fikk et eget kapittel. I Grunnloven tok man avstand fra oppfatningen som var vanlig i sovjettiden om at menneskerettigheter var noe man måtte gjøre seg fortjent til, betinget av at man oppfylte en rekke forpliktelser. I 1996 ble Russland medlem av Europarådet. Medlemskapet ble etter hvert et viktig instrument for å oppfylle menneskerettighetene, og for et stadig voksende antall uavhengige organisasjoner, advokatgrupper og menneskerettighetsaktivister.

Den europeiske menneskerettsdomstolen i Strasbourg (EMD) har nå i flere tiår vært siste utvei for flere tusen mennesker, som har vært ofre for «selective justice» – den selektive og politiserte måten rettsvesenet brukes på i Russland – og diskriminering fra den russiske staten. Sterkere fokus på menneskerettigheter og myndighetenes forpliktelser til å oppfylle disse har bidratt at ordet *dissident* etter hvert ble erstattet av ordet *menneskerettighetsaktivist*. Aktivister og menneskerettighetsorganisasjoner har nå gjennom flere tiår satt fokus på forholdene til innsatte og bruken av tortur i fengsler og varetekt; myndighetenes

maktovertrødelse i militære operasjoner (slik som i Tsjetsjenia); religionsfrihet og mye annet.

Les også:

Øst-europeerne ser lysere på livet

Ny Pew-undersøkelse viser at øst-europeernes støtte til demokrati og markedsøkonomi øker igjen, og at optimismen er betydelig større enn i Vest-Europa.

Et skjellsord

Men selv om menneskerettighetsaktivister oppnår resultater, og selv om EMD er blitt et viktig instrument for mennesker som er utsatt for urett, forblir ordene *dissident* og *menneskerettighetsaktivist* problematiske i Russland, og brukes nesten som skjellsord – 30 år etter at Andrej Sakharov ble valgt som deputat til Dumaen. Det kan være flere grunner til det: Den ene er at mange ikke kjenner sin egen historie. At de som gikk på skole i sovjettiden, ikke lærte noe om dissidenter eller alternativ tenkning, er kanskje ikke egnet til å overraske. Men man lærer knapt noe, og diskuterer ikke dissidentenes betydning for utvikling av demokrati og rettsstat på skolene i Russland, i dag heller. Dramatiske hendelser, som fabrikkarbeiderprotesten

i den sørlige byen Novotsjerkassk i 1962 – kjent som Novotsjerkassk-massakren – forblir ukjent for de fleste. Den jevne russer lærer ikke at det ble uttrykt protest mot invasjonen av Tsjekkoslovakia i 1968: Åtte mennesker stod da på Den røde plass i Moskva med plakater som sa: «For deres og vår frihet». Dissidenter og menneskerettighetsaktivister har derfor så langt ikke fått den hederen de fortjener for sitt mangeårige arbeid for å bedre menneskerettighetssituasjonen i Sovjetunionen, og senere i Russland.

” *Dramatiske hendelser, som fabrikkarbeiderprotesten i den sørlige byen Novotsjerkassk i 1962 – kjent som Novotsjerkassk-massakren – forblir ukjent for de fleste.*

Problematiske frihet

Men det handler også om hva folk forbinder med denne typer friheter og rettigheter. Det er mulig at friheten kom for brått på folk på begynnelsen av 90-tallet.

Økonomiske reformer bidro til at enkelte ble superrike på rekordtid, mens de fleste arbeidere og funksjonærer ble kastet ut i fattigdom og ydmykelse. Man kunne kjøpe alt, fra helsetjenester til universitetsdiplomer. På kort tid ble Russland en stat hvor korrupsjonen gjennomsyret nesten alle samfunnslag. Dette preger fortsatt Russland i høy grad.

Den politiske debatten og meningsutvekslingen som man satte pris tidlig på 90-tallet, ble til en viss grad diskreditert av presidentvalget i 1996. Boris Jeltsin ble gjenvalgt som president, og sterke oligarker blandet seg i valgkampen. Det var blitt snakket mye om demokrati og politisk kultur på begynnelsen av 90-tallet. Etablering av demokratiske institusjoner som frie massemedier, frie valg og et upartisk rettsvesen var målet. Men å få på plass demokratiske institusjoner viste seg å ta tid. Makten i Russland forble gjennom 90-tallet personifisert, eller knyttet til et enkelt individ, *presidenten*. En fraværende og syk Jeltsin ble til en parodi på slutten av sin politiske karriere.

Noen av de respekterte dissidentene, som levde i eksil og tradisjonelt hadde vært kritiske til Sovjetunionen, snudd helt om og sverget troskap til en mer og mer autoritær lederstil i Russland. For dissidentbevegelsen hadde nok også rommet holdninger som ikke var liberale: både nasjonalister og konservative russisk-ortodokse hadde hatt problemer med kommunismen. Noen av dem utnyttet den politiske liberaliseringen til å argumentere for illiberalitet, slik som Eduard Limonov, som til å begynne med engasjerte flere ungdommer til politisk protest innenfor det nasjonale bolsjevikpartiet, men som etter hvert forsvarte Russlands *rett* til å bestemme over tidligere sovjetrepublikker. Eller som Aleksander Solzjenitsyn, som på sine gamle dager uttalte at sterk politisk ledelse var det eneste riktige for Russland.

Sirkelen sluttet: Det absurde teater

Og slik skulle det bli. De siste 20 årene i Russland forbindes med makt konsentrert hos én person, president Vladimir Putin. Ytringsfrihet, forsamlingsfrihet og frihet til å velge politisk styre forblir i dag en knapphetsgode. Fri debatt, politisk konkurranse og upartisk rettsvesen er nærmest fraværende. Alternativ politisk tenkning flykter til internett og Youtube. Konvensjonelle medier som aviser og TV-stasjoner er i stor grad under lupen av statlig kontrollorganer eller preges av selvsensur.

Unntakene er få. Det mest kjente er Novaya Gazeta. Avisen forblir frihetens utpost, selv om et rekordstort antall av dens journalister er blitt drept de siste 20 år. Et annet eksempel er internettredaksjonen 7x7-Horisontal Russia, et initiativ fra 2010, som proklamerer ny konstruktiv journalistikk og som profilerer seg som et område fritt fra staten. Juridisk er det stadig vanskeligere: Journalister, bloggere og medieinstitusjoner kan bli erklært å være utenlandske agenter i Russland, ifølge en ny lov om massemedia fra 2018.

Stempling av enkelte mennesker som utenlandske agenter, noe som tilsvarer forræder eller spion, er en utvidelse av en lov fra 2012, som krever at sivilsamfunnsorganisasjoner registrerer seg som utenlandske agenter, dersom de får

finansiell støtte fra utlandet og driver politisk virksomhet. Hva som menes med politisk virksomhet er imidlertid ikke klart definert og resulterer dermed i vilkårlig bruk av loven. Alt fra organisasjoner med veldedig formål til miljøorganisasjoner kan i praksis bli erklært for å være utenlandske agenter. Organisasjonen *Golos* («Stemme»), som driver med valgobservasjon, var den første som ble erklært som utenlandsk agent i 2013. Sivilsamfunnsorganisasjoner og grasrotinitiativer er nødt til legge ned virksomheten. Så sterke sanksjoner fra myndighetenes side kan imidlertid også vitne om at det sivile samfunnet i Russland er blitt mye sterkere de siste to tiår.

” De siste 20 årene i Russland forbindes med makt konsentrert hos én person, president Vladimir Putin.

Samfunnsengasjementet er økende i befolkningen generelt. Man er blitt flinkere til å forstå at rettigheter og friheter proklamert i den russiske grunnloven ikke bare er fine ord, men konkrete instrumenter for å gjøre hverdagen og samfunnet bedre og mer rettferdig. Det blir, for eksempel, mer og mer populært å melde seg som valgobservatør ved lokale valg for å kunne være med på opptelling, avdekke eventuelt juks og skape en reaksjon i samfunnet. Sivile protester i Russland er blitt markant yngre de siste år.

I skrivende stund spisser situasjonen seg til i Moskva, i forkant av forestående lokalvalg i september og myndighetenes åpenbare diskriminering av opposisjonelle politikere, som blir hindret i å stille til valg. Flere ungdommer deltar i protester, selv om de risikerer å miste plass på universitetene, å få bot eller å bli rettsforfulgt. Det er også tegn til at man identifiserer seg med lokale forhold i mye større grad enn før. Spørsmål om identitet, geografisk og kulturell tilhørighet er bundet sammen med demokratiutøvelse. Dette ser man i pågående protestaksjoner i Arkhangelsk (mot lagring av søppel fra Moskva) og i Jekaterinburg (mot bygging av en kirke i et rekreasjonsområde midt i byen). Jo sterkere de autoritære tendensene er, jo høyere grad av alternativ dissidenttenkning og sivil ulydighet ser vi.

Når staten vedtar temmelig absurde lover, slik som *Loven om fornærmelse av makten* (mars 2019), vekkes samtidig den sterke absurdistiske subkulturen i Russland til live. Den absurde protestdemonstrasjonen, *Monstrasija*, som er blitt gjennomført 1. mai hvert år siden 2004, tiltrekker stadig flere deltakere. I 2019 ble den gjennomført i 33 byer i Russland. Monstrasija er en spontan samling, hvor man får vite om samlingssted og tid via sosiale medier noen timer før demonstrasjonen. Plakatene man går ut med, gir ved først blick ingen mening og kan virke absurde. Mange metaforer og ordspill brukes, slik som *Lenge leve galskapen!; Hvorfor ser dere så lei dere ut som om dere blir sendt til Sibir?!; Friheten er hunkjønn* eller *Beklager, Jesus!* I et samfunn der politiske budskap og enhver kritikk av makthaverne straffes med bøter og fengsel, blir en slik absurdistisk marsj den eneste uttrykksform for frie individer.

«Russland blir fritt en dag!» ropte vi på minnemarsj i februar 2016, i Moskva. Vi skulle minnes den modige russiske politikeren Boris Nemtsov, som ble drept i sentrum av Moskva ett år tidligere. «Fri fra hvem da?» spurte min georgiske venninne meg. Der og da fant jeg ikke noe svar. Fri fra seg selv, kanskje. Fra sin egen fortid preget av fortielse, kjøkkendemokrati og løgn. For det er begrenset hvor lenge en stat kan eksistere på løgn og fornektelse av de viktige politiske rettigheter for folk flest.

[DISSIDENTER](#)[KULTUR](#)[RUSSLAND](#)[MIKHAIL GORBATSJOV](#)[PERESTROJKA](#)

minerva

Støtt Minerva

Abonner på Minerva

Personvern & cookies

E-post: post@minervanett.no

Adresse: Akersgaten 20, 0158 Oslo

Ansvarlig redaktør: [Nils August Andresen](#)

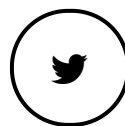
Nyhetsleder [Aksel Fridstrøm](#)

Daglig leder: [Nils August Andresen](#)

Nyhetsbrev: Få artiklene til morgenkaffen

E-post...

Abonnér

Powered by [Labrador CMS](#)